VU VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

VU Research Portal

Ideologie en cultuur in Frankrijk in de zeventiende eeuw (essay review)

Frijhoff, W.T.M.

published in
Theoretische Geschiedenis
1987

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication in VU Research Portal

citation for published version (APA)
Frijhoff, W. T. M. (1987). Ideologie en cultuur in Frankrijk in de zeventiende eeuw (essay review). *Theoretische Geschiedenis*, *14*(4), 424-428.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Download date: 28. Mar. 2024

IDEOLOGIE EN CULTUUR IN FRANKRIJK IN DE ZEVENTIENDE EEUW*

Het schaamteloos gemak waarmee Amerikaanse uitgevers hun flapteksten met exclamaties over het grensverleggend karakter van hun uitgaven larderen ('seminal analysis', 'substantial reassessment', of zoals in dit geval 'major reevaluation') en de even grote gretigheid waarmee niet-kenners van de materie vaak in die koopmanstruc tuinen, maakt mij bij voorbaat wantrouwig als ik me aan het lezen zet van een met uitroeptekens omgeven boek. Na lezing van deze studie moet ik volmondig erkennen dat literatuurhistorica Erica Harth erin geslaagd is een ook voor sociaal- en cultuurhistorici boeiend, breed en veelzijdig fresco te ontwerpen van een van de belangrijkste keerpunten van de ideologische ontwikkeling in het Westen. De uitroeptekens zijn dan ook acceptabel, al zou ik er straks graag een paar vraagtekens aan toevoegen.

Om te beginnen moet men zich door de titel niet op een dwaalspoor laten brengen. Die brede vlag dekt de lading slechts als men 'Culture' uitdrukkelijk met een hoofdletter schrijft en opvat als 'hoge' cultuur- en kunstvormen, ook al zijn die hier niet zo hoog meer als ze vroeger wel eens gezien werden. 'Literair genre en sociale legitimatie' zou wellicht een correcter titel geweest zijn. Begonnen als onderzoek naar het ontstaan van de moderne Franse roman, is deze studie geleidelijk uitgebreid tot een bredere vraagstelling: wat heeft literair genre te maken met het voorstellingssysteem van de schrijversgroep en het lezerspubliek? En áls er tussen beide een band ligt, hoe valt de verschuiving van een door aristocratische waarden overheerste vroeg-zeventiende-eeuwse samenleving naar de opborrelende burgercultuur van de vroege achttiende terug te vinden in veranderingen van de literaire genres? Concreet geformuleerd: hoe en waarom scheidde de roman zich uit de historieschrijving af? Of breder: wat was de sociale en ideologische betekenis en functie van de verschillende genres in de zeventiende eeuw?

Bij het zoeken naar antwoorden is Erica Harth vooral uitgegaan van grotere materiaalvolumes - al bevat haar studie niets kwantitatiefs of serieels - en heeft zij de individuele kopstukken van hun tijd terzijde gelaten. Men kan zich overigens afvragen of dat terecht is, in zo verre als de ideologische analyse toch ook niet om kopstukken (Richelieu, Lodewijk XIV, Colbert) heen kan. Van een echt tweesporige ontwikkeling tussen officiële voorstellingscodes en 'Grub street'-schrijvers (Darnton) is in de zeventiende eeuw nog geen sprake. Overigens voelt Erica Harth zich zelf heel duidelijk het meest thuis in de analyse van het individuele werk. De bredere lijnen en grotere

---

*Naar aanleiding van: E. Harth, *Ideology and Culture in Seventeenth-Century France*. Cornell University Press, Ithaca 1983. 333 pp. ISBN 0801415276. Prijs: $35.-.

volumes ontleent ze vrijwel steeds aan fundamentele studies van derden zoals die van H.-J. Martin en G. Bollème over de boekproductie, G. Huppert, D. Kelley en O. Ranum over het historische genre, J. Ehrard, F. Deloffre, R. Godenne, B. Tocanne en anderen over het literaire genre, F. Yates en R. Hahn over het academiewezen, J. Klaits over de propagandaliteratuur.

Maar het boek berust op meer dan primair en secundair materiaal alleen. Uit de hierboven geschetste vraagstelling moge al gebleken zijn dat Erica Harth van enkele onwrikbare vooronderstellingen uitgaat. Zo wordt haar studie gepresenteerd als een marxistische bijdrage - zij het dan in een duidelijk gramsciaans/althusseriaanse versie. Welke connotaties zo'n belijdenis in de Amerikaanse wetenschapscontext kan oproepen, is mij niet helemaal duidelijk. Zeker is in elk geval dat Erica Harth de zeventiende-eeuwse literaire ontwikkeling als een functie ziet van de opkomst van een nieuwe productiewijze (het kapitalisme) en daarmee van een nieuwe sociale klasse (de burgerij). Het kapitalisme verjaagt het feodalisme, fortuin verdringt het geboortevoorrecht. De literatuur is daarvan een teken en tegelijk een legitimerend instrument: zij verwoordt de ideologie in termen die haar verspreidbaar maken. Steunend op haar nieuwe economische macht tracht de opkomende burgerij de hegemonie van de oude adel te doorbreken door geleidelijk het versleten, op analogiecodes berustende voorstellingsmodel van de aristocratie te ondermijnen en te vervangen door een nieuwe, meer natuurwetenschappelijk georiënteerde manier van omgaan met werkelijkheid en waarheid. In Erica Harths visie zijn de contouren van die nieuwe klasse aan het eind van de zeventiende eeuw zo goed als voltooid, en daarmee die van de burgerlijke ideologie, want "ideological change is integral with social change" (p. 21): ideologisch (zelf)bewustzijn maakt integraal deel uit van het materieel productie- en veranderingsproces.

De culturele productie (in de zin waarin E. Harth hier cultuur verstaat) vormt een van de elementen van dat proces en niet, zoals ze terecht stelt, slechts een 'afspiegeling' (*reflection*). Binnen de zeventiende-eeuwse ideologische hoofdstroom van aristocratisch karakter ging de burgerij een steeds sterker tegenstroom vormen, vanaf de tweede helft van de eeuw gesteund door de koninklijke politiek die zich de capaciteiten van de burgerij ten nutte ging maken. Zo leidde Colberts wetenschappelijke mecenaat tot technologische vooruitgang en "liberation of science for bourgeois culture" (p. 23), waarbij vooral de modernisering van de boekhandel en het ontstaan van werkgelegenheid voor (burgerlijke) schrijvers - dus twee eminente productievoorwaarden voor de bourgeoisideologie - in het oog springen.

Inhoudelijk hield deze ontwikkeling een aardverschuiving in tussen twee volkomen verschillende voorstellingssystemen. Aan het begin van de zeventiende eeuw domineert een kunstopvatting die het imitatiebegrip centraal stelt: kunst, hetzij geschreven hetzij visueel, representeert, 'stelt iets voor' in

de letterlijke zin van het woord. Erica Harth gebruikt voor dit voorstellingssysteem obstinaat het moeizaam over de tong komende en verre van inzichtelijke begrip 'ut pictura poesis system', een aan Horatius ontleende term van aristotelisch kaliber die de correspondentie tussen esthetica en ethica, tussen mooi en goed weergeeft, zoals het hele systeem trouwens in wijdere zin op correspondenties tussen uiteenlopende universa steunt. Harths centrale stelling is nu dat in de loop van de zeventiende eeuw de gegoede burgerij dat systeem stukje bij beetje voor zichzelf gaat inpalmen: in dienst van hof en aristocratie leert ze het gebruiken, uit sociale imitatiezucht eigent ze het zich vervolgens steeds meer toe. Maar dat houdt tegelijk in dat de ideologische lading die het voor de heersende, aristocratische klasse bezit, wordt ondermijnd en geleidelijk in verburgerlijkende zin omgevormd. Aan het eind van de ontwikkeling is het systeem volkomen uitgehold: de ideologische façade staat nog wel overeind, maar beantwoordt niet langer aan de oorspronkelijke zin ervan. Het correspondentiesysteem is - om met Foucault te spreken - tot een *mathesis* geworden, maar draagt nog het jasje van de voorbije eruditie en voorstellingswijzen. Samen met het al even uitgeholde 'Ancien Régime' zal het dan ook bij het minste of geringste windzuchtje in elkaar storten.

De auteur hamert flink op dit laatste punt. Volgens haar zijn de grondslagen van de Revolutie van 1789 al royaal vóór Lodewijks dood in 1715 gelegd. De achttiende eeuw lijkt haar niet meer dan één groot, in historisch perspectief eigenlijk overbodig intermezzo, een soort anomalie van de geschiedenis waar historici op zijn minst van ongeduld bij moesten staan trappelen. Dat komt natuurlijk omdat 1789 voor Erica Harth uitsluitend de Revolutie van de gegoede, bureau- en technocratische burgerij is - een vooronderstelling waarover al zoveel inkt is verspild dat ik er hier niet opnieuw op in wil gaan, al lijkt ze mij bij de huidige stand van het onderzoek in haar absoluutheid onverdedigbaar. Maar gaat het ook hier niet veeleer om het resultaat van een globale voorstellingswijze dan om objectieve uitkomsten van betrouwbaar onderzoek? Ondanks Harths triomfantelijke suggesties doet die teleologische visie trouwens niets af aan de geldigheid van haar onderhavige studie voor de zeventiende-eeuwse ontwikkeling.

Daartoe onderbouwt ze haar centrale stelling in een vijftal hoofdstukken. Vooreerst stelt ze de zeventiende-eeuwse aristocratiserende bestseller *L'Astrée* (1607-1627) van Honoré d'Urfé tegenover Charles Sorels burgerlijke repliek, de satire *Le Berger extravagant* (1627-1628), waarin Urfé's arkadische held rondweg voor gek wordt verklaard. Twee werkelijkheids- en waarheidsconcepties komen hier tegenover elkaar te staan, door Erica Harth in de sociale verhoudingen en hun ontwikkeling verankerd: een aristocratische, gekenmerkt door de leer dat sociaal en moreel onderscheid tussen mensen aangeboren is, tegenover een burgerlijke, die de deugd als een resultante van hard werken, succesvol fortuin vergaren en flink sociaal klimmen beschouwt. In beide concepties wordt de metafoor van de mythologie ge-

bruikt, zowel in tekst als illustratie, al droomt Sorel van een samenleving waarin de voorstellingswereld geen lijnen van overdrachtelijkheid volgt, doch aan een realistische, dat wil zeggen universeel en onmiddellijk inzichtelijke canon beantwoordt. Waarheid staat voor hem gelijk met universaliteit, herkenbaarheid, verifiëerbaarheid, terwijl ze voor zijn opponenten een rhetorisch en moreel element van plaats- tijd- en persoongebonden fictionele waarschijnlijkheid (*vraisemblance*) inhoudt. Sorel zelf produceerde in 1623 met de *Histoire comique de Francion* al zo'n realistische roman die de metafoor van de historisering resoluut achter zich liet.

In de volgende hoofdstukken onderzoekt Harth de voorstellingscodes van de portretkunst, de splitsing tussen geschiedschrijving en romankunst, en tenslotte het nieuwe voorstellingssysteem zoals dat door de natuurwetenschappers (*Académie des Sciences*, ontdekkingsreizigers, wetenschapsvulgarisatie) aan het eind van de zeventiende eeuw werd ontwikkeld. De oude portretkunst steunde net als de literatuur op een analogie tussen het verleden (gewoonlijk de klassieke oudheid) en de moderne tijd: Richelieu als Scipio Africanus, Lodewijk XIII als Hercules. De mode van het literaire portret, die tijdens de 'Fronde' opkwam, reduceerde de voorstellingen eveneens tot een historiserend *exemplum*, dat de persoon tot een type maakte. Pas onder Lodewijk XIV doorbrak het realisme de naar het verleden gekeerde idealisering van het model. Het ontstaan van de roman uit de historie- en fabelliteratuur volgde soortgelijke lijnen. Het leidde tot een tijdelijke terugval van de geschiedschrijving onder Lodewijk XIV. Pas via de omweg van de realistische, onmiddellijke nieuwsgaring zoals die in de nieuwstijdingen, pamfletten en gazetten gestalte kreeg, kwam de historieschrijving in de achttiende eeuw tot een eigen, geheel nieuwe identiteit.

Erica Harth organiseert de productie en consumptie van kunst en literatuur dus rond het voorstellingssysteem als integrerend bestanddeel van sociale dynamiek. Een plausibele aanpak, ware het niet dat men af en toe zou wensen dat de auteur ook haar eigen voorstellingssysteem wat nauwkeuriger op zijn sociale kader had ondervraagd. Dat geldt met name voor haar historisch referentiekader, geheel aan bestaande studies ontleend. Enerzijds kiest ze voor extreme vertegenwoordigers van het klassestandpunt in het aloude Porchnev/Mousnier-debat over het 'Ancien Régime' als *société de classes* of *société d'ordres*, dat natuurlijk veel verdergaande implicaties heeft dan alleen terminologische. Een des te merkwaardiger keus daar juist een genuanceerde tussenpositie het wezenlijk belang van het voorstellingssysteem bij de groepsidentificatie het best tot zijn recht had laten komen. De auteur lijkt mij hier ongewild het slachtoffer van de ideologische dwang van haar ontwikkelingsmodel, dat haar verhindert de historische ideologie zo serieus te nemen als ze eigenlijk zou willen en haar onbevangen op haar culturele bestanddelen te onderzoeken.

Anderzijds sluit ze zich naar mijn smaak wat al te gretig aan bij de staatsvormingsapostelen die de hele historische ont-

wikkeling trachten te herleiden tot een moderniseringsdynamiek onder de hoede van de overheid en daarbij posities of normen vaak met gedragingen verwarren. Men leze slechts de militante beweringen die haar analyse van de schoolpolitiek of van de volksmanipulatie door de pamflettenliteratuur bevat. Haar voorstelling heeft wel een zekere geldigheid, maar uit haar verband gelicht en ondergeschikt gemaakt aan een beheersingspolitieke interpretatie verliest deze haar waarde als cultuurhistorische uitspraak. Herhaaldelijk bekroop mij trouwens het vage vermoeden dat Erica Harth het niet op de Franse cultuurhistorici heeft begrepen. Niet alleen citeert zij ze nauwelijks, maar het beeld dat zij schetst, hoe interessant ook, blijft toch wel ver achter bij de zoveel rijkere synthese die D. Roche onlangs heeft geschreven (P. Goubert en D. Roche, *Les Français et l'Ancien Régime*, deel II: *Culture et société*, Parijs 1984) en waarin niet alleen de dominante groeperingen, maar alle sectoren van de samenleving als actieve medespelers bij de culturele ontwikkeling van de samenleving worden betrokken. Ideologie is toch niet alléén een zaak van de staat - om van de cultuur nog maar te zwijgen.

Erasmus Universiteit Rotterdam Willem Frijhoff

skript historisch tijdschrift
jaargang 9 nummer 4

themanummer **Geschiedenis van het lichaam**

artikelen over:
Lichaam en lichamelijkheid
De pest in Holland
De Neo-Malthusiaanse Bond
Badhuizen in Amsterdam
Lesbische identiteit in de Weimarrepubliek
Elias' homo clausus en het lichaam

recensie: Werken aan de schijn

interviews met: **Edward Shorter**
Dorelies Kraakman

Dit themanummer is te bestellen door f 9,00 over te maken op giro 2624858 t.n.v. Stichting Skript-tijdschrift, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, o.v.v. 9.4.
Abonnementen (4 nummers) f 19,50 overmaken op hetzelfde nummer.